

Віра Вихрущ,
Людмила Ковальчук

ПАНСОФІЯ Я. А. КОМЕНСЬКОГО ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПАРАТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ В ІСТОРІЇ ДИДАКТИКИ

У статті розглядається проблема компаративістичної спрямованості ідеї пансофії у педагогічній спадщині Я. А. Коменського, можливості її реалізації на різних етапах розвитку дидактики. На основі аналізу філософсько-педагогічної складової дидактичної спадщини виокремлено ідеї тринітарності пансофічного знання, її компаративістський потенціал, а, отже, – універсалізм підходів, запропонованих ученим. На цій основі визначаються тенденції сучасного розвитку освітнього середовища і його подальші перспективи. Виокремлено, що важливими компаративістськими за своєю спрямованістю ідеями у пансофії Я. А. Коменського є: усунення багатовікового розуміння науки як привілей обраних; ідея загальної освіти, загальних основ навчання для усіх дітей, дітей багатіїв і неїмущих, відомих і невідомих батьків, чоловічої і жіночої статі, міських і сільських; завдання всебічної освіти дітей, а надалі – розвитку їх інтелектуальних здібностей, моральних якостей і релігійних почуттів тощо.

Ключові слова: пансофія, компаративізм, історія дидактики, тринітарність, педагогічна спадщина Я. А. Коменського, педагогічний концепт; ідея загальної освіти, завдання всебічної освіти дітей, духовне відродження людства.

Концепція пансофії, і зокрема, – її педагогічний концепт, – це реакція на схоластику як філософію життя та на схоластичну школу Середньовіччя. Я. А. Коменський вважав, що необхідно побудувати нову школу в протигагу існуючій середньовічній, де би засвоювалися знання, уміння і навички, необхідні для життя. Нові ідеали вимагають, щоб молодь виховувалася і навчалася таким чином, щоб нічого не змусило її розгубитися, щоб вона не опинилася непідготовленою. Таку освіту, на думку Я. А. Коменського, може забезпечити лише пансофія, наука про усе, яка базується на єдиних засадах, переслідує вічну істину та гармонію. Вона повинна бути настільки вичерпною, щоб за її рамками не залишалося нічого, має надати широкий філософський синтез знань, стати всеохоплюючою, універсальною наукою усіх наук. «Після знаходження його головного пансофічного твору останніх років життя «Загальна порада про виправлення справ людських», – пише К. Шаллер, – уже не можна зводити універсалізм Коменського до педагогіки, незважаючи на те, що традиція цього непорозуміння... дуже тривала..., вже його сучасники, але, перш за все, критика подальшого періоду, заперечили його пансофію.

Я. А. Коменського, поділеного навпіл, редукованого частково в учителя, вважали в основному дидактом... Цей шлях... пансофічного знання є повним контрастом універсальної ученості після картезіанської науки... Тут йде мова не про просте знання усіх і кожного, яке б створило людям шлях необмеженої спонтанності, а про знання, яке має на меті покращення людських взаємовідносин і благо людей як гуманний критерій у рамках знання, що дає можливість діяльності» [10, с. 65–66].

Епоха Я. А. Коменського як початок Нового часу і Просвітництва не передбачала інтеграції знань, оскільки у цей час продовжувалося формування окремих наукових дисциплін, час диференціації наук. До того ж знання ставало секулярним – відходили у минуле ті часи, коли теологічні ідеї ставали основою натурфілософських систем. «Тривалий етап розчленування, синкретизма наукових знань, – пише Г. Мельников у своїй статті, присвяченій аналізу спадщини відомого вченого, – починається, власне, у XVII ст. У цьому плані – Коменський – останній синкретист науки, який стояв на порозі «століття Разуму». Прагнення до неосинкретизму науки і релігії, яке знову виникає у наші дні, робить саме цю площину наукової діяльності Я. А. Коменського особливо актуальною» [10, с. 119–120]. І справа не тільки у тому, що пансофічні ідеї Я. А. Коменського можуть допомогти по-новому прочитати праці В. Зеньковського, С. Гессена, І. Ільїна та інших представників релігійного і філософського напрямів педагогіки, але й у тому, що вони стають основою інтеграції нової якості, яка здатна сформувати багатомірність бачення світу, взаємодоповнюваність різних аспектів світосприймання.

Розгляд філософсько-педагогічних аспектів творчості Я. А. Коменського пов'язаний, у першу чергу, із дослідженнями Г. Джибладзе, Ф. Йейтса, Д. Чижевського, К. Шаллера, а також Б. Бім-Бада, А. Вукасович, В. Кукушина, С. Марчукової, М. Кузьміна, Г. Мельникова, К. Нипкова, О. Рогачової, Л. Степашко та ін.

В. Кондаков підкреслює, що тринітарна структура пансофічного знання у концепції Я. А. Коменського дозволяє забезпечити основну суть компаративістського підходу до філософії освіти в цілому – визначити тенденції сучасного розвитку освітнього середовища і його подальші перспективи, тобто забезпечити прогностичну функцію загальнолюдського знання. Мова йде про взаємопорозуміння між народами, толерантність. В нашу епоху, наголошує він, як і у епоху соціальних потрясінь першої половини XVII ст., виникає нагальна потреба у пом'якшенні ідеологічних, релігійних, расових, політичних, національних та інших конфліктів в дусі ідей пансофії. У працях Я. А. Коменського проявляється характерна для слов'янizmu риса – прославляння «загальної справи», яке повинно об'єднати усіх людей Землі у єдину спільноту.

Вирішальну роль у цих процесах відіграє зміст освіти, оскільки для сучасного суспільства характерним є перехід від двохполюсного до триполісного характеру освіти, що гарантує прогрес людства в цілому – освіти, побудованої на парадигмі єдності навчання, виховання і розвитку.

При двополісній концепції (єдність раціонального і чуттєвого, слова і числа, гуманітарних і точних наук) не забезпечується цілісний погляд на людину і оточуючий світ. Первинно формується дисгармонійна особистість, оскільки духовно-моральна картина світу залишається поза увагою. Остання забезпечується на основі створення «ціннісно-сміслоутворюючої форми биття». А у базисі освітньої стратегії людства з'являється третя складова – цінності (К. Романов). Тільки у такому разі подальша науково-технічна революція стане фактором підйому культури і духу у суспільстві, єднання людства.

Пансофія пов'язана із універсалізмом Я. А. Коменського. Аналізуючи поняття «*cultura universalis*», К. Шаллер порівнює вченого із його сучасником Г. В. Лейбніцем. «Г. В. Лейбніца (1646–1716), – пише він у статті «Універсалізм Коменського», – вважають останнім універсальним ученим Нового часу... Універсалізм Коменського іншого роду. Це універсалізм, який не обмежується знаннями, спрямованими на ясність і чіткість, але стосується мудрості; універсалізм, у якому свідомість і поведінка об'єднуються у єдине ціле. Пансофія Коменського заслуговує префікса «пан-» не тільки тому, що має на увазі нередуковану людську універсальність пізнання, але й нередукований людський шлях життя. Цей універсалізм у традиційних дослідженнях щодо Коменського буває свідомо ігнорованим» [1, с. 66].

Мета статті – проаналізувати компаративістські основи спадщини Я. А. Коменського на основі її філософсько-дидактичної компоненти.

Термін «пансофія» вперше зустрічається у книзі Франческо Патриції «Нова філософія Всесвіту» («*Nova de universitas philosophia*»), яка вийшла в світ у 1592 р. Під цим терміном, як підкреслює Ф. Йейтс, автор мав на увазі доктрину універсальної гармонії, зв'язку між «внутрішнім» світом людини і «зовнішнім» світом природи – тобто філософію макро- і мікрокосма» [3, с. 303].

Зміна стереотипів у сприйманні Я. А. Коменського розпочалася у середині ХХ ст., особливо після того, як у 1934 р. Д. Чижевський знайшов найважливіший пансофічний твір Я. А. Коменського «Загальна порада про виправлення справ людських». На міжнародному симпозиумі у 1990 р. в Москві «Людина – культура – суспільство у концепції Яна Амоса Коменського» зазначалося, що «...найвищим досягненням Я. А. Коменського стала Пансофія – не тільки принциповий синтез усіх здобутих знань, але й їх всеєдність, що має за свою основу Божественну Істину» [10, с. 6].

«Загальна порада...» – об'ємна праця у семи частинах, симетрично розміщених стосовно центральної частини, яка має назву «*Panpaedia*». Вступна частина мала назву «*Panageisia*» – загальне пробудження усіх до усього, вона повинна була підштовхнути світ до суспільних реформ. Після неї йде «*Panaugia*» – загальне розуміння, усвідомлення усіх в усьому, загальне усвідомлення. Далі – «*Pansophia*» або «*Pantaxia*» – загальна мудрість, всебічна підготовка для усіх, всезнання. Центральну частину займає «*Panpaedia*» – загальне виховання, виховання усіх в усьому. Це

книга про виховання, яка, на відміну від «Великої дидактики», розповсюджує виховний вплив на усе життя людини аж до її смерті, «Panglottia» загальна мова, яка символізує угоду усіх в усьому. Наступна частина «Panortosia» – присвячена загальному поліпшенню усіх в усьому і містить думки про реформи суспільства із конкретними пропозиціями про організацію наукового, політичного і релігійного життя. «Pannuthesia» – загальна порада є заключною частиною, де показано спосіб здійснення реформ.

Особливо відзначеною на Московському міжнародному симпозіумі 1990 р. була актуальна для сьогодення ідея толерантності. «Тепер, коли досягнення науки і техніки привели людину до рокового роздоріжжя, – зазначає А. Вукасович у статті «Концепція пансофії у Я. А. Коменського», – звідки дорога може привести до добробуту або до катастрофічного кінця людства і запереченню досягнень цивілізації, знову виникає нагальна потреба у пом'якшенні ідеологічних, релігійних, расових, політичних, національних і інших конфліктів на кшталт ідеї пансофії. Її дух терпимості і взаємопорозуміння між людьми і народами і сьогодні зачіпає суть суспільних процесів» [10, с. 159].

Переконання Я. А. Коменського у тому, що знання дає щастя, підводить його до розуміння науки як одного із шляхів досягнення вищих цілей у системі християнських цінностей. Таким чином, сама наука, наукова діяльність є однією із форм «всезагального виправлення» – основною метою людства у філософській системі вченого. Він неодноразово повторює: основа пансофії – у єдності істини, добра і блага.

Дослідники філософії Я. А. Коменського підкреслюють, що саме ідея тринітарності у його працях є ключовою, об'єднуючою у єдине ціле філософське осмислення сенсу життя та освітні ідеї великого чеського педагога. Саме вона забезпечує компаративізм у тлумаченні його вчення і їх доцільність у різних соціально-економічних умовах розвитку суспільства.

Ось що пише Я. А. Коменський про свої три основних метафізичних принципи пансофічного метода: вони «...уявлялися мені такими, що своїм корінням пов'язані із певними важливими, такими, що мають велике значення, обставинами у перших атрибутах речей (єдиному, істинному, доброму), так, що я іноді зупинявся здивований, вражений новизною справи. Я починав, виходячи з прикладів у якійсь одній галузі, – і бачив, що те саме має місце і кругом. Тому я не наважився противитися істині речей, які уявлялися мені у вигляді потрійної таємниці; навпроти, я швидше радий був схопити таку гармонію священної триєдності. І я з насолодою прослідковував її у іншому, ніде (я у цьому повністю переконаний) не змінюючи речей, які б довільно сприймалися таким чином» [8, с. 156].

Осмислюючи суть природи людини, Я. А. Коменський у праці «Загальна порада про виправлення справ людських» підкреслює, що вона складається з трьох начал: розумності, волі і здатності до виконання, «нішею для яких служать істина, благо і Єдине (об'єднуюче)», що відповідає основним координатам Середньовіччя – Єдиному, Благому та

Істинному. У наступні епохи усі названі складові залишаються надійним підґрунтям, яке допомагає у вирішенні усіх загальнофілософських питань, і проблем суто педагогічних.

Уявлення Я. А. Коменського про три мети людини, «трьох ступенях підготовки до вічності», висловлені ним у творах «Велика дидактика» та метафорах «Лабіринта світла», передбачають пізнання себе (і одночасно – усього, що навколо), управління собою і прагнення до Бога. «Усі три мети, – пише він, – поєднані таким чином, що ні однієї з них не можна відкинути». Єдність цих цілей Я. А. Коменський позиціонує як основу формування цілісного єдиного знання.

Врахування цих трьох складових (тринітарність) дозволяє зрозуміти поняття «природовідповідність» у концепції Я. А. Коменського, яке дещо відрізняється від сучасних тлумачень своєю телеологічною спрямованістю. П. Блонський на основі вивчення праць вченого у зв'язку із цим зазначає: «Отже, природа – є здатність речі спрямовувати дії до того, до чого вона призначена. Якщо завгодно, ми можемо висловити те саме у телеологічних термінах: під словом «природа» ми маємо на увазі загальне Боже Проведіння, або неперервний вплив Божественної благості для того, щоб здійснити усе в усьому: саме у кожному окремому створінні те, до чого воно призначено» [1, с. 48].

У творі «Загальна порада про виправлення справ людських» Я. А. Коменський, розкриваючи сутність поняття «природовідповідність», зупиняється на відмінностях людини від тварин – «розумі, мові і вільній здатності до будь-якої дії» – і дає визначення інтелекту: «Інтелект подібний до палаючого світильника, якому уява, подібно до оливи, додає матерію для горіння; а розум, подібно до полум'я, яке на тисячу ладів освітлює вихоплені ним предмети, і ніби у тонкому мерехтінні розсіює навколо себе світлоносні промені. Пам'ять подібна до найближчих предметів, які вбирають в себе це світло, і його відображенням освітлюють усе навкруги» (Пансофія, ч. III, VII, 7). У такому розумінні природовідповідності сучасні дослідники бачать шлях до універсального знання, «вічний архетип» (згідно висловлювання Я. А. Коменського), який виявляє наступність західноєвропейських педагогічних традицій у контексті сучасного повернення російської педагогіки у лоно європейської освіти, а в цілому, – забезпечення зв'язку знання із цінностями, із формуванням життєвого шляху людини на різних етапах розвитку суспільства.

У книзі «Ян Амос Коменський сьогодні» К. Нипков на основі компаративістського аналізу «вічного архетипу» чеського педагога розкриває тринітарну структуру сучасного пансофічного знання: «Пансофічне знання, про яке писав Коменський, будується на трьох запитаннях: Що це є? Завдяки чому усе виникло? Для чого воно? Як можна застосувати таку структуру до сучасного життя, до сучасної освіти? На запитання «Що це є?» дамо відповідь таким чином: є особисте і суспільне життя з його проблемами і завданнями. Слово «життя» стає, таким чином, провідною

категорією; воно створює перспективу інтеграції майже усіх навчальних завдань... Друге питання Коменіуса – «Завдяки чому усе виникло?» – слід ставити і у донауковій, і у спеціальній науковій площині... Учні усвідомлюють і цінності «надпредметного викладання», вимоги про уведення якого стають сьогодні усе більш актуальними». Питання, які ставляться в межах шкільних предметів, тепер знову переходять у площину світу, у якому ми живемо. Висхідна проблема знову підхоплюється загальним ходом думки, але тепер з метою подальшої інтеграції. Запитання звучить таким чином: що нового внесла вузькоспеціальна точка зору? Чи ми тепер насправді знаємо більше? Якими є наслідки для окремо взятих людей, для держави та суспільства? Чи варто змінювати наші звичні думки? Наскільки це можливо? Що заважає більшості дорослих людей учитися? Як подолати апатію? На цьому рівні загальний напрям обумовлює третє запитання Я. А. Коменського: «Для чого все призначено? У зв'язку із цим із усією серйозністю обговорюються етичні аспекти... Викладання пов'язується із вихованням... У центрі тепер, як і у Коменіуса, «покладена на людину справа». Науки служать життю і становленню людини, а не навпаки» [9]. Таким чином пансофічне знання і ідея пансофії шляхом їх компаративістського аналізу може допомогти подолати кризу змісту освіти.

Як стверджують Р. Баранцев, А. Черняков та інші вчені, тринітарність філософії Я. А. Коменського дозволяє подолати ціннісну поляризацію, жорстку конфронтацію, створює передумови формування цілісного, багатовимірною бачення світу, отже прийняття за основу вирішення усіх питань стратегії «як ..., так і...» замість «або..., або...». Це відкриває, на думку дослідників Р. Зобова та А. Чернякова, можливість нової ментальності і відкритість християнської богословської традиції у сучасній культурі в цілому, і в освіті, зокрема.

Своєрідну інтерпретацію тринітарності концепції Я. А. Коменського щодо організації процесу навчання, а отже, – забезпечення компаративістської складової системи сучасної освіти, знаходимо у В. Кукушина. Він зазначає: «Я. А. Коменський більше трьох століть тому писав, що «...все будується за числом, мірою і вагою». Універсальність такої формули для побудови будь-якого об'єкта є очевидною. Щодо моделі освітнього середовища можна сказати, що «число» означає контингент учасників взаємодії, «міра» передбачає їх оптимальне спілкування, а «вага» вказує на тривалість і стійкість такої форми спілкування». Для того, щоб освітня модель діяла, необхідно розробляти її змістову сторону, тому у будь-якому навчальному закладі велику увагу слід приділяти середовищу» [6, с. 124–125].

На основі аналізу причин труднощів, які виникають у навчальному процесі, Я. А. Коменський стверджує, що першою причиною є рабський спосіб постановки занять; другою – наперед помилковий спосіб вивчення речей, коли учнів не навчають речам, а їм лише розповідають про них; третьою – недосконалість методу. Характерним для педагогічної філософії

Я. А. Коменського є побудова його теорії пізнання за принципом тріади. Він називає її трьома сходинками мудрості. Перша з них – теорія. Продовжуючи думки Декарта, він висуває правила пізнання, які складаються з кількох етапів: представлення предмета з усіх сторін, поділ проблеми на кілька складових частин, і автопсії (природної схильності людини самостійно розглядати і сприймати матеріальні предмети оточуючого світу).

Друга – це практика, яка також поділяється на три рівні. Спочатку учень повинен познайомитися із зразком речі, з'ясувати для себе смисл діяльності, потім індуктивним шляхом людина виявляє, як із частин можна одержати ціле, і, нарешті, мудро наслідуючи авторитетних учених, повторюючи їх дії, здійснити автопраксію (самовправляння). Завершенням тріади діяльності, згідно Коменського, є хресис (застосування). У першу чергу він починається із з'ясування функціональної сутності речі, потім відбувається віднайдення правильного способу застосування речі. І головним тут є «...застосування уже засвоєного знання лише з доброю метою» [5, с. 86].

Необхідність системного аналізу суті пансофії, взаємозв'язку філософії та педагогіки у творчості Я. А. Коменського для подальшого розвитку сучасної педагогіки і її компаративістської основи обумовлена, як зазначають дослідники Г. Джибладзе, С. Марчукова, К. Нипков, Ф. Йейтс, певними причинами:

1. У сучасних педагогічних дослідженнях активно обговорюється проблема повернення до засад європейської педагогіки. Цей процес знаходить відображення і у документах, які визначають стратегію розвитку вітчизняної системи освіти. У зв'язку із цим спадщина Я. А. Коменського – засновника педагогіки нового часу – викликає актуальний інтерес як своєрідний критерій оцінки концептуальних основ сучасної вітчизняної педагогіки» (Л. Степашко).

2. Багаторічний традиційний поділ ідей Я. А. Коменського на педагогічні, дидактичні і теологічні сприяли створенню парадоксальної ситуації: і зараз, після святкування 400-річного ювілею з дня його народження, його спадщина ще не є осмисленою як цілісна педагогічна система.

3. Постійно зростає евристичне значення інтеграції знань як одного з основних педагогічних принципів. «У сучасному науковому і педагогічному знанні, – зазначає К. Нипков, – інтерес зростає до теоретичних побудов узагальнюючого характеру; звертає на себе увагу інтерес учених – природничників – до релігійно-метафізичних проблем; знову повстає питання про кризу цілісного світосприймання і про шляхи, які приводять, наскільки це можливо, до універсального взаємопорозуміння всупереч універсальному плюралізмові» [9, с. 58–59].

Компаративістський потенціал пансофії Я. А. Коменського полягає у тому, що він прагне віднайти єдині методологічні принципи усіх наук і

через свою пансофію охопити та об'єктивно викласти результати і досягнення усіх наук та учених, незважаючи на їх релігійну, національну або політичну приналежність. Важливими компаративістськими за своєю спрямованістю ідеями у пансофії Я. А. Коменського є: усунення багатовікового розуміння науки як привілеї обраних; ідея загальної освіти, загальних основ навчання для усіх дітей, дітей багатіїв і неїмущих, відомих і невідомих батьків, чоловічої і жіночої статі, міських і сільських; завдання всебічної освіти дітей, а надалі – розвитку їх інтелектуальних здібностей, моральних якостей і релігійних почуттів; сприяння духовному відродженню людства (пансофія повинна усунути усі непорозуміння між людьми); надання особливого значення загальній освіті, формуванню нової школи, вихованню підростаючого покоління у дусі гуманізму; виховання дитини у «цілісності її ества»; створення умов, за яких людина зможе засвоїти усі необхідні їй знання; демократичний принцип єдиної школи і навчальної системи; наука охоплює все, що знають люди. Водночас компаративістику необхідно застосовувати й до вивчення педагогічної спадщини інших дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блонский П. Ян Амос Коменский / П. Блонський. – М. : Книгиздательство К. И. Тихомирова, 1915. – 121 с.
2. Джибладзе Г. Н. Философия Коменского / Джибладзе Г. Н. – М. : Прогресс, 1982. – 168 с.
3. Йейтс Ф. Розенкрейцеровское Просвещение [Электронный ресурс] / Йейтс Ф. – М. : Алетея, Энигма, 1999. – Режим доступа : http://www.goerich.com/zip3/rosen_prosv.zip
4. Коменский Я. А. Лабиринт света и рай сердца / Коменский Я. А. ; [перев. Н. П. Степанова]. – М. : изд-во «МИК», 2000. – 320 с.
5. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. / [под ред. А. И. Пискунова и др.]. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 576 с.
6. Кукушин В. С. Общие основы педагогики / Кукушин В. С. – Ростов на Дону : изд. Центр «МарТ», 2002. – 224 с.
7. Марчукова С. М. Об актуальности пансофических трудов Я. А. Коменского (1592–1670) [Электронный ресурс] / С. М. Марчукова. – Режим доступа : <http://www.comenius8.narod.ru/conferens/marchukova.htm>
8. Марчукова С. М. Ян Амос Коменский: человек в «лабиринте света» / Марчукова С. М. – СПб : Глагол, 2006. – 187 с.
9. Нипков К. Э. Ян Коменский сегодня / Нипков К. Э. – СПб : Глагол, 1995. – 103 с.
10. Человек – культура – общество в концепции Яна Коменского. Материалы работы международного симпозиума. – М., 1997. – 238 с.